

DİL FƏLSƏFƏSİ MÜSTƏVİSİNDƏ DİL VƏ DÜNYA

Dil fəlsəfəsi digər konvergent elmlər kimi tarixi inkişaf proseslərində bir sıra maraqlı ideyaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Konvergentlik nöqteyi-nəzərdən bir tərəfdən dilçiləri, digər tərəfdən filosofları maraqlandıran ortaqlıq məqamları əsasında bu iki böyük elm sahəsi bir araya gəlmiş, nəticədə bir sıra layihələrə imza atmışdır. Uzun illər dili ancaq fəlsəfi problemləri həll etməyə xidmət edən bir metavasitə hesab edən fəlsəfi istiqamətdən fərqli olaraq, bu konvergensiyada əsas diqqət dil vasitəsilə fəlsəfi problemlərin həllinə yönəlmişdi. Belə bir əhatə dairəsində analitik yanaşma spekulativ yanaşmanı üstələmiş, dili bütün fəlsəfi problemlərin həllində əsas göstəricilərdən biri olaraq ön plana çıxarmışdır. Nəhayət ki, dil fəlsəfəsinin yaranışı XIX əsrdən başlayaraq, dilə dönüş mərhələsi kimi yenidən gündəmə gəlmişdir.

Dilçilik nöqteyi-nəzərindən dilin məlum bir sıra vacib funksiyaları mövcuddur. Onların hər birinin ünsiyyət prosesində yerinə yetirdikləri xüsusi tapşırıqları var. Kodlaşma-dekodlaşma prosesləri məhz bu funksiyaların birgə fəaliyyəti nəticəsində gerçəkləşir. Dil fəlsəfəsi mövqeyində isə dil və fəaliyyət arasındakı bağlılıqdan dilin daha fərqli funksionallıqları üzə çıxmışdır. Dil və fəaliyyət qarşılaşması son dövrlərin də ən aktual problemlərindən biri kimi nəzərə çarpır. Bu istiqamətin dəstəklənməsi ilə metafizik yanaşmadan uzaqlaşan filosoflar dilə aid görünməz "dinamika"nı yavaş-yavaş ön plana çıxarmağa başladılar. Yenilənmiş yanaşmalar əsasında işarələr sistemi araşdırmalarında dilin fəaliyyət, dinamika, hərəkətlə məşğul olan pragmatika sahəsi digər sahələrdən təcrid olunaraq, müstəqil mövqe əldə etdi. Dilin fəaliyyətlə olan əlaqələri araşdırmalara cəlb edilmədiyi dövrlərdə semiotikanın ən aktual sahələrindən biri semantika sayılırdı: "Əgər semantika mənanın araşdırılması ilə məşğul olan elmdirsə, onda semantikanın çoxlu fərqli, lakin bir-birilə kəşifən sahələri olmalıdır: fəlsəfi semantika, psixoloji semantika, antropoloji semantika, məntiqi semantika, lingvistik semantika və s." [4, s. 6]. Həmin sahədə mövcud olan bu kimi tədqiqatların müəllifləri hətta pragmatika ilə bağlı məqamları da semantika araşdırmaları çərçivələrinə daxil edirdi. Sonradan dil və hərəkət arasında olan münasibətlərə maraqların artması ilə pragmatika bir sıra sahələrlə də ortaqlıq məxrəcə gətirildi: fəlsəfi pragmatika, psixoloji pragmatika, antropoloji pragmatika, məntiqi pragmatika, lingvistik pragmatika və s. Bu baxımdan müasir tədqiqatlarda pragmatika semiotikanın sahəsi kimi çıxış etsə də, dil fəlsəfəsinə aid ayrılmaz hissə hesab olunur. O, dildən istifadə ilə əlaqədar meydana çıxan fəlsəfi problemlərin müzakirə edildiyi geniş bir müstəvidir. Dil fəlsəfəsində onun yaranma tarixi Ç.Pirs (1839-1914) adı ilə əlaqələndirilir.

XIX əsrdə elmi istiqamətlər üzrə sürətli irəliləmələr baş verirdi. Belə bir təsir dil fəlsəfəsindən də yan keçməmişdi. O, fəlsəfənin əsas sahələri olan ontologiya, epistemologiya, metafizika kimi sahələr üzərində təhlil edilməklə, öz yolunu müəyyənləşdirirdi. Fəlsəfi tədqiqatlardan məlumdur ki, uzun illər empiriklərlə rəşionalistlər arasında ziddiyyətlər olmuşdur. Empiriklər biliklərin təcrübələrdən əldə edildiyini iddia etdikləri halda, rəşionalistlər bunu təkzib edirdilər. Empirizmin ən görkəmli nümayəndəsi C.Lokdur (1632-1704). Empirizmin sahəsinə olan maraqlarından əlavə, C.Lok siyasi fəlsəfə, ictimai rəşıləşmə nəzəriyyəsi ilə də məşğul idi. Araşdırmalarını aparmaq və müəyyən nəticələr əldə etmək üçün o, ilk növbədə dillə bağlı problemlərə aydınlıq gətirməyə çalışırdı. Bu baxımdan dil fəlsəfəsinin başlanğıcını C.Lok yaradıcılığı ilə də bağlamaq mümkündür. Sonradan bu istiqamət Q.Frege maraqları altında davam etdirilmişdi. Q.Frege isə fəaliyyətini riyazi məntiqi təhlillər üzərində aparmağa üstünlük verir, dili də bu baxışlar üzərində təhlil edir, gündəlik dildən fərqlənən ideal bir dil yaratmağa çalışırdı. "Filosofa görə, gündəlik dil yarı obyektivdir. Onun əsas rolu xüsusi vəziyyətləri ifadə etmək, insanlar arasında əlaqələri qurmaqdır. Əlaqə proseslərində gündəlik dil çox böyük problem yaratmır, amma fəlsəfə və elm üçün uyğun deyil, çünki o, əvəzlilik, kəmiyyət göstəriciləri, bağlayıcıları ibarət bir meşə kimidir: qarışıq, yetərsiz, xətalı, qərarlı və dəyişkəndir" [8, s. 49]. Filosof bu dili ideoqrafı adlandırır, onu həm də rəşional hesablamaya hesab edirdi. Bu nöqteyi-nəzərdən gündəlik dil məntiqi standartlar üzərində təhlil edilirdi.

B.Rassel (1872-1970) da dil fəlsəfəsinin inkişafına öz töhfəsini vermiş filosoflardan sayılır. O da Q.Frege kimi tədqiqatlarında ideal dili müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bu mövqedə o, Q.Fregenin ideyalarına əsaslanır, bunun üçün dilə məxsus məntiqi strukturu tapmağa çalışırdı. Dil fəlsəfəsinin inkişaf tarixində bunlardan da əlavə bir sıra filosofların adlarını çəkmək mümkündür. Bura bütün analitik yanaşma tərəfdarlarının adlarını daxil etmək olar. Uzun illərdən bəri fəlsəfi müstəvidə axtarılan sualların cavablarının çoxu məhz bu istiqamət üzrə özünə yer tapırdı. Dil fəlsəfəsi inkişafının pik nöqtəsi isə avstriyalı filosof L.Vitgenştayn (1889-1951) adı ilə əlaqələndirilir.

L.Vitgenştayn özündən öncə gələn analitik istiqamət filosoflarının ideyalarından qaynaqlanırdı. Yaradıcılığının ilk mərhələsində hətta fəlsəfəni çoxdan bəri narahat edən sualların cavablarını tapdığını güman edirdi. Q.Frege və B.Rassel kimi o da tədqiqatlarına ideal dil axtarışı ilə başlamış, dili məntiqi struktur əsasında izah etməklə buna nail olmağa çalışırdı. Onun yanaşmasına görə, dünyanın məntiqi strukturunu dilin məntiqi strukturuna əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Yaradıcılığının birinci mərhələsini bu istiqamətə həsr etmiş filosof dünya-dil qarşılaşmasını məntiqi təhlillər üzərində izah etməklə, bir sıra maraqlı faktlar irəli sürmüşdü: "Dünya şeylərin deyil, faktların məcmusudur. Dünya faktlarla və gerçəkdən var olan faktlarla müəyyənləşir. Çünki faktların məcmusu nəyin mövcud olduğunu, nəyin mövcud olmadığını müəyyənləşdirir. Məntiqi əhatədə olan faktlar dünyadır... Cümlə işarəsi bir-birilə müəyyən üsulla əlaqədə olan element və sözlərdən təşkil olunur" [12: 1.1, 1.11, 1.12, 1.13, 3.14]. Dildə və

¹⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti, Ümumi dilçilik, dosent Email: Lehrerin81@mail.ru 0502102980

dünyada mövcud olan elementlərə bu formada yanaşan filosof dünyada olan mövcudiyyəti dildə olan mövcudiyyətlə əlaqələndirməyə çalışırdı. Belə bir analogiya yaratmaq üçün o, məntiqi atomizm prinsipindən istifadə edirdi. B.Rasselin ideyalarına uyğun olaraq, filosof “Məntiqi-fəlsəfi traktat” əsərində nəsnələr adı altında hələ o dövrlərdə kəşf olunmamış atomların təsvirinə yer verirdi. Sanki dünya kimi dil də sadə və mürəkkəb nəsnələrdən yaranmışdır. İstənilən ifadəni həmin nəsnələr üzərində təhlil etmək guya dünya nəsnələrini də müəyyənləşdirməyə imkan yaradacaqdı.

Dil-dünya qarşılaşmasına məntiqi baxımdan olan yanaşmalara qarşı gələn birinci opponent də L.Vitgenştayn olmuşdur. Yaradıcılığının birinci mərhələsində B.Rassel, Q.Frege ideyalarını dəstəmlə tutduğu mövqe artıq onu qane etmirdi. Dil və dünyanı məntiqi düsturlar hesabına çərçivəyə salmaq namümkün görünürdü. Birinci mərhələdə buraxdığı səhvlərini düzəltməyə çalışan filosof mövqeyini bu dəfə başqa istiqamət üzrə izah etməyə çalışırdı. “Fəlsəfi tədqiqatlar” əsəri onun bu yolda həyata keçirdiyi yeni ideyaların nəticəsi idi. Burada filosof artıq dilə dünyanın güzgüsü kimi baxmırdı, çünki istənilən halda dil dünyanın yalnız bir fraqmentini işıqlandırmaq iqtidarına malikdir. Heç bir məntiqi düstur bunların eyniləşdirilməsinə səbəb ola bilməz. Dildə dünyanın təsviri isə özünü “oyunvari” tərzdə nümayiş etdirir. “Mən dil və fəaliyyəti, bir-birinə bağlanmış bütövü “dil oyun”u adlandıracağam... Daşın adlandırılması fəaliyyətini, deyilmiş sözdən sonra “deyiləcəyi” də “dil oyun”u adlandırmaq olar. Burada sözlərin istifadəsi ilə oynanılan dairəvi oyunları düşün” [12: 5, 7]. Göründüyü kimi, yaradıcılığında gözlənilməz dönüş edən filosof üçün dil dünyanın bir hissəsini özündə oyunlar şəklində əks etdirən bir fəaliyyətə çevrilmişdi.

Filosofun yanaşmasına görə, dünya fraqmentlərini dil üzərində əks etdirmək üçün əsas olan məqam dil funksiyası və dil fəaliyyətindən düzgün istifadə nəticəsində mümkün olur. Məhz bunun əsasında “dil oyun”ları meydana gəlir. Dilin adlanma ilə bağlı olan funksiyası filosofun hər iki yaradıcılığında təhlil edilmişdir. Məlumdur ki, dilin adlandırma funksiyası dünyanın kəşfi ilə bağlı olaraq meydana çıxır. Adlandırmaq üçün ilk növbədə dünyanı kəşf etmək və dərk etmək lazımdır. İnsanı əhatə edən dünyada ona görə olan hər bir işarə mütləq şəkildə adlandırılır. “Cümlədə istifadə olunan sadə işarələr adlar adlanır. Ad obyektidir. Obyekt onun mənasıdır. Cümlədə ad obyektini təmsil edir. Obyektləri mən yalnız adlandırma bilərəm. İşarələr onları təmsil edir. Mən yalnız onlardan danışa bilərəm, onlar mən ifadə edə bilmərəm. Bir cümlə yalnız əşyanın necə olduğunu deyə bilər, onun nə olduğunu deyil” [12: 3.202, 3.203, 3.22, 3.221]. Bu, filosofun “Məntiqi-fəlsəfi traktat”da adlanma ilə bağlı verdiyi mülahizələrdir. “Fəlsəfi tədqiqatlar” əsərində də eynilə buna bənzər fikirlər səslənsə, yanaşmalarda müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır: “Dil öyrənilməsi obyektlərin adlandırılmasından ibarətdir. Nəyisə adlandırmaq bir əşyaya bərkidilmiş ad lövhəciyinə bənzər bir şeydir. Bunu sözün istifadəsinə hazırlıq adlandırmaq olar... biz şeylərin adını çəkirik, sonra onlar haqqında danışa bilərik, danışarkən onlara istinad edə bilərik... demək olar ki, adlandırma və onun korrelyatı (yəni əlaqələnməsi) və göstərdiyi müəyyənləşmə əsl “dil oyun”udur” [13: 5,26, 27]. Hər iki əsərdə dilin adlandırma funksiyası haqqında bir-birinə bənzər fikirlər səslənsə də, sonuncuda o, birbaşa “dil oyun”u termini ilə əlaqələndirilmişdir. Adlandırma “dil oyun”u ilə bağlı dil fəaliyyətinin ən sadə forması kimi özünü göstərir. İşarələrin adlandırılması oyunvari xarakter nümayiş etdirir.

Dil fəlsəfəsi müstəvisində “dil oyun”u anlayışı müasir dövrdə də bir sıra tədqiqatların aparılmasına da dəstəkləyici mövqedə çıxış edir. Fəaliyyət və dinamiklik baxımından onları da pragmatikanın əsas vahidlərindən biri hesab etmək olar. O, dilçilik aləmində istifadə olunan digər “oyun” anlayışlarından fərqli özəlliklərə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, “oyun” fenomeni antik dövrlərdən başlayaraq çoxlu sayda tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, Platon, F.Şiller, İ.Kant, Y.Xeyzinqa, M.M.Baxtin, Z.Freyd, R.Bart, M.Fuko və s. Sonrakı dövrlərdə oyunun dil ilə müqayisəsi hallarına F.de Sössür və A.A.Potebnaya tədqiqatlarında da rast gəlmək mümkündür. L.Vitgenştayn ideyasından doğan “oyun” anlayışı isə burada fərqli mövqedə çıxış edir. Linqv-fəlsəfi fenomenə aydınlıq gətirmək məqsədilə filosof tədqiqatında bəzən elmi çərçivədən uzaqlaşmaış, “dil oyun”u mövhumunu hamının sevrək oynadığı fərqli oyunlar üzərində izah etməyə çalışmışdı. Bunun üçün o, kart, top, döyüş və s. oyunları misal gətirmiş və dil ilə onlar arasında ümumi ortaq nəyinsə olduğunu bildirmişdir. Bu ortaq cəhətləri filosof “ailə” kimi adlandırmışdır. “Mən deyirdim ki, oyunlar ailəni tamladırlar” [13]. Filosof dil oyunlarının izahını ailə anlayışı baxımından maraqlı şəkildə izah edir. Bu analogiyaya görə, ailə üzvlərinin boy, üz cizgiləri, göz rəngi baxımdan fərqlilikləri və bəzi oxşarlıqları olduğu kimi, dil oyunları arasında da bunlara müvafiq oxşar və fərqli cəhətləri müşahidə etmək mümkün imiş. Bu cür dil oyunları sayəsində insan reallıqları dilin prizmasından dərk edir. “Oyun fizioloji hadisədən və psixi reaksiya ilə şərtlənən fizioloji hadisədən daha geniş mövhumdur...hər bir oyunun hansısa mənası var” [14, s.33]. Amma bu cür oyunlarla “dil oyunu”larını bir-birindən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, onlardan heç də həmişə əylənmək xatirinə istifadə olunmur. Bunlar dil vahidlərinin qeyri-adi formasıdır.

Digər linqvistik vahidlər kimi “dil oyun”larının da istehsalı, qəbulu prosesi düşünmə fəaliyyətinə uyğun olaraq sxemlərin, proqramların, planların, strategiyaların vasitəsilə həyata keçir. Belə bir təhlil prosesinin aparılmasında yaddaşın əsas operativ vahidləri ön plana çıxarılır: freymlər(stereotip situasiya), konseptlər (sözlərdən tutulmuş bütün mənalardan cəmi), gestaltlar (dünya fraqmentləri) və s. “Koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən “dil oyun”ları deklarativ və prosedural biliklər olaraq, statiki, dinamik freymlər, skriptlər və ya ssenarilər kimi tədqiq olunur” [15, s.124-129]. Digər dil işarələrindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsə də, koqnitivlik baxımından “dil oyun”larının kodlaşması müəyyən mənada dil işarələrinin formalaşması prosesini xatırladır. L.Vitgenştayn nəzəriyyəsiyəndən yanaşdıqda belə çıxır ki, kodlaşma-dekodlaşma proseslərində dildən istifadənin hər bir vəziyyəti “dil

oyun"udur. Hər dəfəsində eyni sözün fərqli situasiyalar daxilində, fərqli pragmatik şərtlər çərçivəsində müxtəlif cür işlənmələrinə rast olunur. Belə hallar dilin oyunvari xarakterindən irəli gəlir. Məsələn,

Ali məktəbi bitirmək hər kəsin arzusudur;

Ali dərəcəyə ucalmaq hər kəsin arzusudur.

Burada eyni dil işarələri fərqli təzahür formalarında kodlaşdırılmışdır. Bu, dilin oyunvari xarakterinin göstəricisidir. Dil bu cür performanslarla kodlaşma-dekodlaşma proseslərinə rəngli çalarlar atır. Belə növ "dil oyun"ları sadə xarakterə malik olur.

Bunlardan əlavə "dil oyun"larının daha mürəkkəb formaları ilə də rastlaşırıq. Onlar daha çox dil normalarının pozulması ilə ortaya çıxır. Dil normalarının bilərəkdən pozulması pragmatik nöqtəyi-nəzərdən adresanta məxsus intensiyanın implisit kodlar altında qarşı tərəfə ötürülməsi üçün nəzərdə tutulur. Belə olan halda kommunikativ akt komik effektin yaranması ilə həyata keçir. Adresant-adresat qarşılaşmasında dil normalarının pozulması ilə gerçəkləşdirilən kodlaşmalar dekodlaşma prosesinə də öz təsirini göstərir. "Dil oyun"ları adresant intensiyanını komuflay edən ən əlverişli vasitədir. İlk baxışda onun yaranışı sadə prosesə bənzəyir. Əslində belə ifadələr yüksək səviyyəli koqnitiv bazanın nəticəsi kimi ortaya çıxır. Dil işarələrindən oyunvari şəkildə istifadə koqnitiv bazaya təsir göstərən ən önəmli vasitədir. Hər bir adresant ünsiyyət prosesində təbii ki, məqsəd və niyyət olmadan kodlaşmaya başlamır. İşarələrin kodlaşmasının və qarşı tərəfə yönləndirilməsinin əlbəttə ki, bir səbəbi olur. Əsas məsələ, dil işarələrini düzgün seçib, lazımi şəkildə kodlaşdırmaqdır. Adresant belə bir məqamda qarşısındakı həmsöhbətini nəzərə almaqla kodlaşmasını həyata keçirir. Əsas məqsəd isə sonda perlokutiv effekt əldə etməkdir. Buna isə nail olmaq çox çətindir. Qeyri-adi ifadələr kodlaşma-dekodlaşma prosesində bunun üçün uyğun bir şərait yaradır. Nəticədə oyunların əldə etdiyi performans müsbət effekt əldə edir. Mürəkkəb "dil oyun"ları kodlaşmasına daha çox siyasi, bədii, publisistik, media diskurslarında rast gəlmək mümkündür. Bunlar tərəflərarası münasibətlərin saxlanılması və adrsant niyyətinin gerçəkləşməsi üçün vacib faktlardan hesab olunurlar. Dildən və dil normasından bu cür istifadə etməklə əksər diskurslarda kodlaşma strategiyası gerçəkləşdirilir. Belə vəziyyətlərdə "dil oyun"ları manipulyativ strategiyanın icrasına xidmət edən və koqnitiv bazaya təsir edən əsas taktika kimi çıxış edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva, M.Ə. İşarələr sistemi və ünsiyyət. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2021.
2. Hacıyeva, M.Ə. Ünsiyyət prosesində lingvofəlsəfi konsepsiya. ADU: Elmi xəbərlər, 2018.
3. Hacıyeva, M.Ə. Sadə cümlələrdə propositiv və presuppozitiv əlaqələrin pragmatikası. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2021.
4. Lyons, C. (1995). Lingvistik semantika: giriş. Kembriç Univ., Az.d.-ə tərc.-si. Bakı: 2014. 389 s.
5. Mehdiyev, R.Ə. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: "Şərq-Qərb", 2010. 360 s.
6. Nəzərova, A.H. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2014. 224 s.
7. Veyssəlli, F.Y. Semiotika. Studia Philologica. IV. Bakı: Mütərcim, 2010. 336 s.
8. Özcan, Z. Dil fəlsəfəsi I (Mantıqçı Paradıqma). Sentez Yayıncılık: 2014. 399 s.
9. Özcan, Z. Dil fəlsəfəsi III (İkinci Wittgenstein'də Gramer Paradıqması) Sentez: 2018. 467 s.
10. Beckmann, S., König, P.P., Wolf, G. Sprachspiel und Bedeutung. "Festschrift für Franz Hundnurscher zum 65 Geburtstag." Tübingen. 2000.
11. Frege, G. Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl. Frankfurt am Main: 2020. 92 S.
12. Wittgenstein, L. Logisch-philosophische Abhandlung. Suhrkamp Verlag: 1918. 115 S.
13. Wittgenstein, L. Philosophische Untersuchungen. Great Britain: Oxford, 1953. 260 S.
14. Huizinga, J. Homo Ludens. London, reprinted 1980. 220 p. S.33
15. Richard, J. F. Mental activity. Understanding, reasoning, finding solutions. M.: 1998: 124-129

Açar sözlər: dil fəlsəfəsi, analitik yanaşma, spekulativ yanaşma, "dil oyun"u, manipulyativ strategiya, dil normaları

Keywords: philosophy of language, analytical approach, speculative approach, "language game", manipulative strategy, language norms

Ключевые слова: философия языка, аналитический подход, спекулятивный подход, "языковая игра", манипулятивная стратегия, языковые нормы

ЯЗЫК И МИР НА УРОВНЕ ФИЛОСОФИИ ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

Статья посвящена установлению фактов, возникающих при конвергенции лингвистики и философии. Философия языка возникла в философских исследованиях как различные отношения к языку. Основной причиной возникновения направления стал интерес к аналитическому подходу. Философов, работавших в этом направлении, больше интересовало решение языковых проблем. В процессе исследования были уточнены некоторые моменты, связанные с концепцией языковой игры, соответствующие лингвофилософской концепции.

LANGUAGE AND THE WORLD ON THE PLANE OF LINGUISTIC PHILOSOPHY ABSTRACT

The article is devoted to the establishment of facts arising from the convergence of linguistics and philosophy. The philosophy of language originated in philosophical research as various attitudes to language. The main reason for the emergence of the direction was the interest of the analytical approach. Philosophers working in this direction were more interested in solving language problems. In the course of the research, some points related to the concept of language play were clarified, corresponding to the linguistic and philosophical concept.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova